

भारतीय समाजाची ओळख

समाजशास्त्र
इयत्ता बारावी

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-2116/(प्र.क्र.43/16) एसडी-4 दिनांक 25.4.2016 अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या
समन्वय समितीच्या दिनांक 30.01.2020 रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन 2020-21 या
शैक्षणिक वर्षापासून निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

समाजशास्त्र

इयत्ता बारावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

V7D4C2

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या शीर्षक पृष्ठावरील
Q.R.Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक, त्या पाठासंबंधित असलेले अध्ययन-
अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०२०

पुनर्मुद्रण : जानेवारी २०२१

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११ ००४.

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे या पुस्तकाचे सर्व हक्क राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

समाजशास्त्र विषय समिती

डॉ. प्रल्हाद माने, सदस्य
डॉ. वैशाली जोशी, सदस्य
डॉ. वैशाली दिवाकर, सदस्य
डॉ. अमृता नाडकर्णी, सदस्य
डॉ. विशाल जाधव, सदस्य
डॉ. अनघा तेंडुलकर, सदस्य
डॉ. विद्या अवचट, सदस्य
श्रीमती वर्षा सरोदे, सदस्य सचिव

मुखपृष्ठ व सजावट

श्री. देवदत्त बलकवडे

अक्षरजुळणी

डी.टी.पी. विभाग,
बालभारती, पुणे

कागद

७० जी.एस.एम.क्रिमवोव्ह

मुद्रणादेश

N/PB/2021-22/Qty.- 30,000

मुद्रक

M/s. Kanta Printers, Nagpur

समाजशास्त्र अभ्यासगट समिती

डॉ. आयवन जॉन	श्री. दयाशंकर वैद्य
डॉ. श्रीकांत पारखी	डॉ. सलमा अजीज
डॉ. प्रकाश खेत्री	श्री. अधिकराव हजारे
डॉ. व्यंकटेश खरात	डॉ. रेणुका बडवणे
श्री. सुनील शिंदे	श्रीमती सुरेखा किनगांवकर
डॉ. हेमंत सोनकांबळे	श्री. गुणवंतराव काळगापुरे
श्री. रोनाल्ड लुईस	श्री. चंद्रकांत खंडागळे
डॉ. मदनमोहन विश्वकर्मा	

संयोजक

सौ. वर्षा सरोदे

सहायक विशेषाधिकारी, इतिहास व नागरिकशास्त्र
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे.

लेखक

डॉ. प्रल्हाद माने
डॉ. अनघा तेंडुलकर
डॉ. आयवन जॉन

निर्मिती

श्री. सच्चितानंद आफळे,
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. प्रभाकर परब,
निर्मिती अधिकारी
श्री. शशांक कणिकदळे,
सहायक निर्मिती अधिकारी

भाषांतर

डॉ. शुभांगना अत्रे
डॉ. अनघा तेंडुलकर
श्रीमती देवयानी देशपांडे

प्रकाशक

श्री. विवेक उत्तम गोसावी, नियंत्रक
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, प्रभादेवी, मुंबई-२५.

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा

व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;

दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

प्रिय विद्यार्थी मित्रांनो,

आजच्या डिजिटल युगात तुम्हाला तुमची संस्कृती आणि समाजाचे आकलन करून घेण्याची गरज आहे. भारतीय समाजातील विविधता, बहुलता आणि भारताचे अंतर्गत सामर्थ्य याविषयी जगातील बहुतांशी लोक अनभिज्ञ आहेत.

समाजशास्त्राचे विद्यार्थी म्हणून तुम्हाला बहुतांश वेळेला बऱ्याच प्रश्नांची उत्तरे माहित नसतील, 'भारतीय असण्याचा अर्थ काय आहे? भारतीय समाजावर प्रभाव पाडणारे घटक कोणते? भारतीय समाजातील विभाग कोणते आहेत? आणि ते कसे जोडले गेले आहेत? डिजिटलायझेशनचा आपल्या जीवनशैलीवर कसा परिणाम झाला?' वगैरे. अशा वेळी आपल्या समाजात काय घडत आहे, कोणत्या प्रकारचे बदल घडत आहेत आणि त्याशिवाय आंतरिक आणि बाह्य आव्हानांची जाणीव आपल्याला असणे आवश्यक आहे.

इयत्ता अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये तुम्हाला विविध प्रमुख समाजशास्त्रीय संकल्पनांची ओळख करून दिलेली आहे. इयत्ता बारावीच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये भारतीय संदर्भात भारतीय समाजातील विविध सामाजिक समूह, विविध सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळी आणि सामाजिक परिवर्तन यावर भर दिला आहे. आपण केवळ भारतीय समाजातील विविधता समजून घेणार नाही तर भारतीय समाजातील राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्यासाठी प्रत्येक सांस्कृतिक समूहाचे आकलन आणि त्याचा आदर करणेही शिकणार आहोत.

या पाठ्यपुस्तकामध्ये काही माहिती चौकटीत दिली आहे. शिवाय प्रात्यक्षिकासाठी कृती करण्यास सुचवले आहे. तुमचे स्वयंअध्ययन सोपे व्हावे, त्यामध्ये रस निर्माण व्हावा यासाठी क्यूआर कोडचा उपयोग केला आहे आणि यामुळे तुमच्या क्रियाशील सहभागाला चालना मिळेल. या पाठ्यपुस्तकामुळे समाजशास्त्राच्या अभ्यासकास भारतीय समाजाचे अनेक स्तर आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृती समजून घेणे सुलभ होईल. या पाठ्यपुस्तकात अधोरेखित भारतीय समाजाचे प्रभावी स्वरूप तुम्हाला आवडेल आणि तुम्ही भारतीय समाजाचे नवीन दृष्टिकोनातून आकलन करून घ्याल, अशी आम्हाला अपेक्षा आहे.

(विवेक गोसावी)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

पुणे

दिनांक : २१ फेब्रुवारी २०२०

भारतीय सौर : २ फाल्गुन १९४१

शिक्षकांसाठी

समाजशास्त्र विषय अध्यापनाचा दृष्टिकोन :

समाजशास्त्र हा विषय अध्यायनाथ्यांना भारतीय समाजाची ओळख करून देतो. भारतीय समाजाचे नागरिक म्हणून आपणांस भारतीय समाज, त्यातील विभाग, विविधता, समृद्ध संस्कृती, सामाजिक समस्या, आज घडणाऱ्या विविध बदलांचे मूलस्रोत असणाऱ्या विविध सामाजिक चळवळी असे सर्वसमावेशक ज्ञान असणे महत्त्वाचे आहे. खाली सुचविलेल्या अनुदेशन पद्धतींचा वापर करून समाजशास्त्राचा अभ्यास जिवंत आणि रंजक बनवता येईल.

१. **यु-ट्यूब वरील दुव्यांवर आधारित चर्चा** : शिक्षकाने स्वतः आधी youtube वरील चित्रफिती पहाणे गरजेचे आहे. (Whats App) समाज माध्यमांच्या मदतीने विद्यार्थ्यांना हे दुवे (links) द्यावेत. अथवा संगणक प्रयोगशाळेतील फलकावर link लिहावी. या चित्रफितीनंतर वर्गात चर्चा अथवा लेखी कार्य द्यावे.
२. **छोट्या गटातील चर्चा** : तुमच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांचे छोटे गट तयार करावेत. सर्व गटांना ३ ते ४ मिनिटे चिंतन/विचार करण्यासाठी एखादा विषय द्यावा. त्यानंतर १० मिनिटे गटचर्चेसाठी वेळ द्यावा. प्रत्येक गटाचा प्रतिनिधी आपल्या चर्चेतील ३ महत्त्वाचे मुद्दे संपूर्ण वर्गासमोर सादर करेल. शिक्षक फलकावर अध्ययन मुद्द्यांचा सारांशरूपाने आढावा घेतील.
३. **समवयस्कांसोबत/सहाध्यायी अध्ययन** : पाठ्यक्रमाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या संबंधित असलेल्या आपल्या आवडीच्या एखाद्या विषयावर विद्यार्थी PPT तयार करतील. त्याचे वर्गात सादरीकरण करतील. शिक्षक त्याप्रसंगी इतर पूरक माहिती पुरवतील.
४. **वादविवाद** : अनेक घटकांना विविध पैलू असतात व ते चर्चेचे सहज विषय बनतात. या विषयांआधारे वर्गात औपचारिक वादविवाद सादर करता येईल.
५. **सहयोगी अध्ययन** : प्रभावी, सर्जनशील आणि आनंददायी अध्ययन अनुभवांसाठी सहयोगी अध्ययन तंत्रांचा वापर करता येईल. उदा., विचार-जोडी, देवाणघेवाण, जिगसॉ, वर्तुळाच्या आत-बाहेर, इ.
६. **कृतिपत्रिका/स्वाध्याय** : प्रत्येक घटकाअंती, उजळणी स्वरूपाचा स्वाध्याय संपूर्ण वर्गासाठी आयोजित करता येईल. या स्वाध्यायावर वर्गात चर्चा घेता येईल किंवा गृहपाठ म्हणूनही देता येईल.
७. **मुलाखत** : एखाद्या विषयावरील छोट्या सर्वेक्षणाच्या (नमुना संख्या-५) आधारे अहवाल लेखन करता येईल.
८. **क्षेत्रभेट** : एखादा छोटा गट बिगरशासकीय संस्था (NGO) अथवा खेडे अथवा आदिवासी क्षेत्र वा वस्तुसंग्रहालय अशा ठिकाणांना भेट देईल. मोबाइल फोनच्या मदतीने छोटी चित्रफित बनवून वर्गात सादर करता येईल अथवा अहवाल लेखन करता येईल. वर्गातील सादरीकरणानंतर त्यावर आधारित चर्चेचे नियोजन करता येईल.

प्रत्येक घटकाच्या शेवटी नमुन्यादाखल काही प्रश्न दिले आहेत. ही प्रश्नांची परिपूर्ण अशी यादी नाही. शिक्षक आणि विद्यार्थी मिळून HSC बोर्डाच्या कृतिपत्रिकेनुसार अशी प्रश्नपेढी विकसित करतील अशी अपेक्षा आहे. केवळ पाठांतर करून घेण्यापेक्षा, अध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचे उपयोजन करून स्वतःतील कौशल्ये वाढवण्यासाठी प्रोत्साहित करावे. यासाठी संकल्पना चित्रे, स्वअभिव्यक्तीचे प्रश्न (स्वमत), उताऱ्यावरील प्रश्न यांसारख्या प्रश्नांचा समावेश इ.बारावीतही केला आहे.

भारतीय समाजाचा अभ्यास रोमांचक व संस्मरणीय बनवण्यासाठी खूप शुभेच्छा!

• क्षमता विधाने •

अ.क्र.	घटक	क्षमता
१.	भारतीय समाजाचा परिचय	- भारतीय समाजाच्या विकासाचे स्पष्टीकरण करता येणे. - भारतीय समाजाला प्रभावित करणाऱ्या घटकांवर चर्चा करून समजावून घेणे. - भारतीय समाजावर पडणाऱ्या प्रभावाच्या कालावधीची तुलनात्मक चर्चा करता येणे. - भारतातील समाजावर प्रभाव पाडणाऱ्या विविध घटकांचे आकलन करता येणे.
२.	भारतीय समाजाचे वर्गीकरण	- भारतीय आदिवासी, ग्रामीण आणि शहरी समुदायाच्या वैशिष्ट्याचे वर्णन करता येणे. - भारतातील विविध समाजांची तुलना करता येणे. - प्रत्येक समुदायाला येणारी आव्हाने ओळखणे व त्यावर चर्चा करणे. - भारतातील प्रत्येक समुदायाला येणाऱ्या समस्यांच्या उपाययोजना समजावून घेणे.
३.	भारतीय समाजातील विविधता आणि एकता	- भारतीय समाजातील विविधतेची ओळख करून घेणे. - भारतीय समाजात विविधता असूनही एकता कशी आहे, हे स्पष्ट करणे. - भारतातील राष्ट्रीय एकात्मतेमधील अडथळा निर्माण करणाऱ्या घटकांविषयीची माहिती जाणून घेणे. - भारतातील राष्ट्रीय एकात्मता टिकून राहण्यासाठी विविध उपाययोजना समजावून घेणे.
४.	भारतातील समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रिया	- भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रिया समजावून घेणे. - भारतीय समाजामध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाच्या परिणामांचे मूल्यमापन करता येणे. - समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण होणाऱ्या आव्हानांचे तुलनात्मक मूल्यमापन करणे. - भारतीय समाजात होणाऱ्या बदलाविषयीच्या प्रक्रियेचे गंभीरपणे अवलोकन करून उपाययोजना समजावून घेणे.
५.	भारतातील सामाजिक चळवळी	- सामाजिक चळवळीचा अर्थ व महत्त्व जाणून घेणे. - भारतातील विविध सामाजिक चळवळीचे स्वरूप समजावून घेणे. - सामाजिक चळवळीची आवश्यकता व उपयोगिता समजावून घेणे. - भारतीय समाजावर विविध सामाजिक चळवळींच्या झालेल्या प्रभावाचे मूल्यमापन करता येणे.
६.	भारतातील सामाजिक समस्या	- भारतीय समाजातील विविध सामाजिक समस्यांची ओळख करणे. - भारतीय समाजातील सामाजिक समस्यांच्या घटकांची चर्चा करता येणे. - भारतातील विविध सामाजिक समस्यांचा परिणाम दर्शवता येणे. - भारतातील सामाजिक समस्यांवरील उपाययोजना समजावून घेणे.

अनुक्रमणिका

विभाग - १

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	भारतीय समाजाचा परिचय	१
२.	भारतीय समाजाचे वर्गीकरण	२५
३.	भारतीय समाजातील विविधता आणि एकता	४६
४.	भारतातील समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रिया	६१
५.	भारतातील सामाजिक चळवळी	७१
६.	भारतातील सामाजिक समस्या	८५

विभाग - २

उतारे

१०६